

De buiten-Europese bijdrage aan de europeanisering van Europa

Peter Hoppenbrouwers

Wij' en 'de anderen'

Het idee dat de Europese samenleving en cultuur van de late Middeleeuwen grondig zijn verrijkt door hun aanraking met de Aziatische en Arabisch-Turkse wereld en dat die aanraking tot een groter wederzijds begrip en respect heeft geleid, mag heel erg politiek correct zijn, maar daarmee is het nog niet in overeenstemming met wat we over Europa in de late Middeleeuwen weten.

Er woedt nu al vele jaren een discussie over de vraag of Marco Polo wel of niet in persoon in China is geweest, want in Chinese bronnen komt hij niet voor - evenmin trouwens als Giovanni di Piano Carpi en Willem van Rubroek en de meeste andere bedelordebroeders die zich als halfbakken diplomaten en missionarissen aan de eindeloze tocht door de steppen van Kazachstan en Mongolië hebben gewaagd. De eerste westerling - *fu-lang* zeiden de Chinezen, een verbastering van 'Frank' - die in Chinese geschreven bronnen wist door te dringen, was de Florentijnse franciscaan Giovanni de' Marignolli (overleden in 1358/59) en dan zitten we al een heel eind in de veertiende eeuw. Erg onder de indruk van elkaar was men dus niet.

Op de keper beschouwd hebben alle contacten met de buiten-Europese wereld de Europese samenleving van de middeleeuwen maar oppervlakkig beroerd - net als andersom trouwens

de Chinezen, de Indiërs, de Perzen, Turken en Egyptenaren niet meteen plat zijn geslagen van bewondering voor die malle blanke reizigers die nu en dan eens langskwamen.

Maar daarmee is niet alles gezegd. Zeer ingewikkelde processen als interculturele contacten gaan nooit één richting op, hebben altijd ondertonen die tegen boventonen ingaan. Culturen zijn immers per definitie nooit waterdicht, maar altijd 'doorlaatbaar', nooit statisch maar aldoor in beweging en ze zijn nimmer eenduidig van inhoud. Een dergelijke complexiteit vraagt dus om een genuanceerde benadering, waarbij het echter zaak blijft om de boventoon of hoofdstroom te blijven onderscheiden van ondertonen of tegenstromen.

Het feit, bijvoorbeeld, dat er in de beschrijvingen van de contacten tussen oost en west regelmatig geluiden van tolerantie en bewondering zijn op te vangen is niet onbelangrijk (het

bewijst, bijvoorbeeld, dat tolerant zijn tot op zekere hoogte werd getolereerd), maar zij vallen in het niet bij het oververdovende lawaai van vijandschap, afkeer en xenofobie dat uit de meeste teksten opklinkt.

Op dat overheersende gevoel is de hoofdlijn van dit artikel afgestemd. Pas daarna zal ik ingaan op de tegengeluiden en ondertonen.

Intolerantie en racisme

Ik heb deze lijn met opzet zo uitgezet, omdat in de roemruchte stofomschrijving van het onderwerp Middeleeuwen in het aankomende centraal examen geschiedenis de duistere zijden van de eerste Europese expansie te sterk zijn teruggedrongen - feitelijk, als ik mij even beperk tot de stofomschrijving voor Vwo/Havo, naar de summierende slotparagraafjes 7.1.3 en 7.2. (De stofomschrijving is afgedrukt in het maarnummer van KLEIO, 2/1997, red.).

Het laatste behandelt in zeventien regels de vraag, waarom al die nieuwe contacten met en nieuwe kennis uit de buiten-Europese wereld waarmee West-Europa tussen 1150 en 1350 is verrijkt, toch niet tot een revolutionair andere kijk op de wereld heeft geleid.

De stofomschrijving somt kort vijf mogelijke oorzaken op: de dominante rol van de Kerk, het angstvallige vasthouden aan klassieke autoriteiten, het lage 'ontwikkelingspeil van de bevolking', het superioriteitsgevoel in het Westen en de afname van de contacten met het Oosten na het midden van de veertiende eeuw.

Geen van deze punten lijkt me echt onwaar. Wat er alleen niet expliciet in naar voren wordt gebracht, is dat juist de expansie en de contacten die deze met zich meebracht, het paradoxale effect hadden dat het Westen zich als het ware afsloot. Er ontwikkelde zich een mentaliteit, die xenofober, ja zelfs racistischer, was dan aan het begin van de expansie-periode.

Deze redenering mag enigszins chargeerend overkomen, origineel is zij allerminst. Men vindt haar reeds uitgewerkt in een aantal toonaangevende overzichtswerken over de geschiedenis van de Centrale Middeleeuwen. Al in 1961 gaf de Duitse mediaevist Friedrich Heer in zijn nog altijd lezenswaardige *Mittelalter* een beschrijving van de paradox van de 'mentale afsluiting' van Europa. In Heers visie zouden juist de al

Lodewijk IX de Heilige, koning van Frankrijk, vertrekt in 1228 voor de zesde kruistocht.

gauw hopeloze vooruitzichten in de strijd tegen de moslims in het Heilige Land hebben bijgedragen aan het ontstaan van een klimaat van zelf-afsluiting naar binnen en van repressie en vijandigheid naar buiten.

Een andere auteur van een veel gelezen overzichtswerk, de Amerikaan John Mundy, meende zelfs dat het mislukken van de kruistochten naar Palestina een collectief schuldgevoel losmaakte. Men kreeg het idee dat dit falen een symptoom was van eigen zondigheid en verdorvenheid, van een samenleving die morele reiniging behoefde. Degenen die het meeste aan dit gevoel appeleerden, waren ongetwijfeld de koningen van Frankrijk en in het bijzonder Lodewijk IX, die amper een kwart eeuw na zijn dood in het kruislegerkamp voor Tunis, in 1270, heilig werd verklaard. Tijdens zijn leven belichaamde Lodewijk dan ook als geen ander de moreel zuivere christelijke vorst die bereid was overal de gelovigen bescherming te bieden en de vijanden van het geloof - waartoe voor Lodewijk uitdrukkelijk ook de joden gerekend dienden te worden - te bestrijden, binnen christelijk Europa en daarbuiten. Door zijn optreden werd de koning van Frankrijk en niet meer de koning van het Roomse/Duitse rijk beschouwd als de drager van de universele christelijke idealen *par excellence*.

Een heel andere invalshoek vindt men gehanteerd in het boek waarmee de Britse mediaevist Robert Bartlett een paar jaar geleden furor maakte: *The making of Europe* (1993). Het beschrijft op even overtuigende als aantrekkelijke

wijze, hoe Europa - niet alleen als geografische eenheid, maar meer nog als idee - tussen pakweg het midden van de tiende en het midden van de veertiende eeuw gestalte heeft gekregen door een agressief expansiestreven dat aan alle zijden rond de oude westelijke kernlanden buitengewoon dynamische 'frontierzones' deed ontstaan.

Op twee lijnen uit Bartletts boek die van directe relevantie zijn voor het examenthema wilde ik wat dieper ingaan, omdat ze inzicht geven in de factoren die hebben bijgedragen aan het ontstaan van een repressiever klimaat binnen Europa zelf. Als eerste de bijna revolutionaire ontwikkeling die de Roomse Kerk, en daarbinnen het pauschap, in de eeuwen na het jaar 1000 doormaakte. En als tweede de uitwerking van het overwegend agressieve type van expansie dat in dezelfde periode vanuit West-Europa op gang kwam - en in gang werd gehouden - op de culturele ontwikkeling binnen Europa zelf en op het mens- en wereldbeeld van de Europese elites.

Kerk en Paus

Aan die eerstgenoemde lijn, die in feite een nadere invulling geeft aan één van de verklaringen die de stofomschrijving geeft voor het niet doórbreken van een nieuw wereldbeeld, zitten verschillende aspecten. Ten eerste is er het al vaker genoemde argument dat de Roomse Kerk eigenlijk pas met het doórzetten van de zogenaamde Gregoriaanse hervormingsbeweging, dus pas na het midden van elfde eeuw, uit is gegroeid tot een gecentraliseerde organisatie met expliciet gedefinieerde

doelstellingen, een uniforme leer, uniforme riten, enzovoorts. Een tweede uitvloeisel van dezelfde beweging was dat de pausen van Rome nu voor het eerst openlijk en luid aanspraak gingen maken op het hoogste gezag in de wereld - en dat niet alleen in strikt morele zin - terwijl zij hun greep op de Kerk en de kerkelijke hiërarchie drastisch verstevigden. Een derde aspect staat los van de hervormingsbeweging maar was niet minder belangrijk: eigenlijk voor het eerst in de middeleeuwse geschiedenis worden de gewone gelovigen zichtbaar. De Kerk ontwikkelde zich langzaam tot een instituut dat niet alleen meer bestond in dienst

van joden en ketters in het Westen op gang.

De Christenheid

Bartlett heeft vooral gekeken naar de gevolgen van deze ontwikkeling voor de periferie, voor de 'frontiers' van Latijns-christelijk Europa. En daarmee komen we op de tweede lijn, die van de effecten van de agressieve expansie. Wat dat onderwerp betreft, begint Bartlett met vast te stellen dat paus Gregorius VII als eerste de Latijnse christenheid in etnische termen begint aan te duiden, als de *gens christiana*, het volk van Christus. Latere vermeldingen voegen daar soms het epitheton

christelijke wereld. Bartlett aarzelt niet om dat proces aan te duiden met: '*de europeanisering van Europa*'. Zij kreeg haar neerslag langs heel uiteenlopende wegen: van een groeiende gelijkschakeling in persoonsnaamgeving - een belangrijk middel om identiteit uit te drukken - en heiligenverering, de uniformering in het gebruik van munt- en rekenmunttypen, of in het opmaken van diplomata tot natuurlijk de inrichting van universiteiten en het algemene gebruik van Latijn in het intellectuele en diplomatieke verkeer.

De 'europeanisering van Europa' is dus volgens Bartlett eerst en vooral een proces van culturele homogenisering geweest, dat zich afspeelde gedurende de expansie van Latijns-christelijk Europa - die niet gering was: tussen pakweg 1000 en 1300 is het gebied van de Latijnse christenheid zeker verdubbeld. Maar daarbij is het niet gebleven. Met de expansie zijn de basisingrediënten van die culturele homogenisering, inclusief de complete daaraan ten grondslag liggende typische maatschappij-inrichting, dus inclusief de 'drie standen', de ridderschap, de feodo-vazallitische betrekkingen, en inclusief haar kenmerkende agrarische exploitatievormen, haar geprivilegieerde steden, haar klooster- en monnikenwezen, en haar parochie-indeling als het even kon eenvoudig overgeplant in den vreemde.

Aan de 'frontiers' vond zo als het ware een 'replicatie' van de West-Europese samenleving plaats volgens een kant-en-klare 'blue-print' - de termen zijn niet van mij, maar van Bartlett.

Latijns-christelijk Europa en de buitenwereld

Men kan zich wel voorstellen dat geen van beide processen - de agressieve zelfbevestiging van de Latijnse christenen en de replicatie van hun in toenemende mate gehomogeniseerde samenlevingsvormen in de frontiergebieden - bepaald bevorderlijk is geweest voor de integratie tussen (Latijns) Europa en zijn buitenwereld. Aan de uitwassen heeft Bartlett ook ruime aandacht besteed: in grensgebieden staken onverholven racistische opvattingen de kop op. Bartlett bespreekt in dat verband onder andere de zogenaamde 'Deutschtumsparagrafe' die waren opgenomen in gildenstatuten van stedelijke nederzettingen in Brandenburg

Culturele homogenisering: de strijd tegen de Albigenzen in Frankrijk leidde tot diverse slachtpartijen (miniatuur uit de Bibliothèque Nationale ± 1230).

van de aristocratie, maar waarbinnen gewone gelovigen zich gaan manifesteren en zich door kerkelijke autoriteiten laten mobiliseren (en manipuleren?).

Robert Bartlett is niet de eerste medievist die op de schaduwzijden van deze driedelige ontwikkeling heeft gewezen. Zijn landgenoot R.I. Moore poneerde een jaar of tien geleden al de befaamd geworden - maar niet onomstreden - stelling dat de middeleeuwse samenleving zich pas tegen het einde van de 12de eeuw ontwikkelde tot een 'persecuting society', toen de Kerk - en in haar kielzog de opkomende nationale en/of territoriale staten - hun eigen doelen en ideologieën zo nauwkeurig begonnen te definiëren dat ze vervolgens veel beter dan voorheen konden identificeren welke groepen of belangen daarmee in strijd waren. Zo kwam de systematische vervolging

sancta, heilig, aan toe.

Deze bewuste versterking van de Rooms-christelijke identiteit is volgens Bartlett gepaard gegaan met een even bewuste denigratie van niet-christenen, 'heidenen'. De wereld werd op die manier voorgesteld als een - en nu ga ik Bartlett citeren - '*arena waar grote religieuze sferen op elkaar botsten en waarin de Latijnse christenen het uitverkoren volk*' waren - let wel: de Latijnse christenen; de Griekse christenen en de Oostslavische naties die de Griekse riten volgden werden meer en meer geassocieerd met het heidense kamp. De agressieve kanten van het West-Europese expansionisme kreeg hierdoor nog een extra impuls.

De tegenhanger van deze haast nationaal-christelijke assertiviteit naar buiten toe was de toenemende homogenisering van de cultuur binnen de Latijns-

en Pruisen; daarin was bepaald dat wie toegang wilde hebben tot het gilde moest kunnen bewijzen dat hij van Duitse komaf was; soms strekte die bepaling zich ook uit over de echtgenoten van de gildeleden.

Soortgelijke gevoelens bestonden overigens ook aan de andere zijde van de 'frontiers': anti-Slavische sentimenten in Brandenburg werden beantwoord met anti-Duitse sentimenten in Bohemen. En soms liepen de scheidingen een tijdlang dwars door een samenleving heen. Dat was bijvoorbeeld het geval in Silezië, waar de heersende Slavische dynastie der Piasten het eerste overgang tot het christendom en de Duitse cultuur en waar ook de stedelijke nederzettingen, zoals Wrocław/Breslau, een Duits karakter hadden.

Maar tegelijkertijd bleven grote delen van het platteland juist Slavisch - en zelfs als er zich veel Duitse kolonisten hadden gevestigd dan raakten ook dezen toch in vergaande mate 'geslaviseerd'.

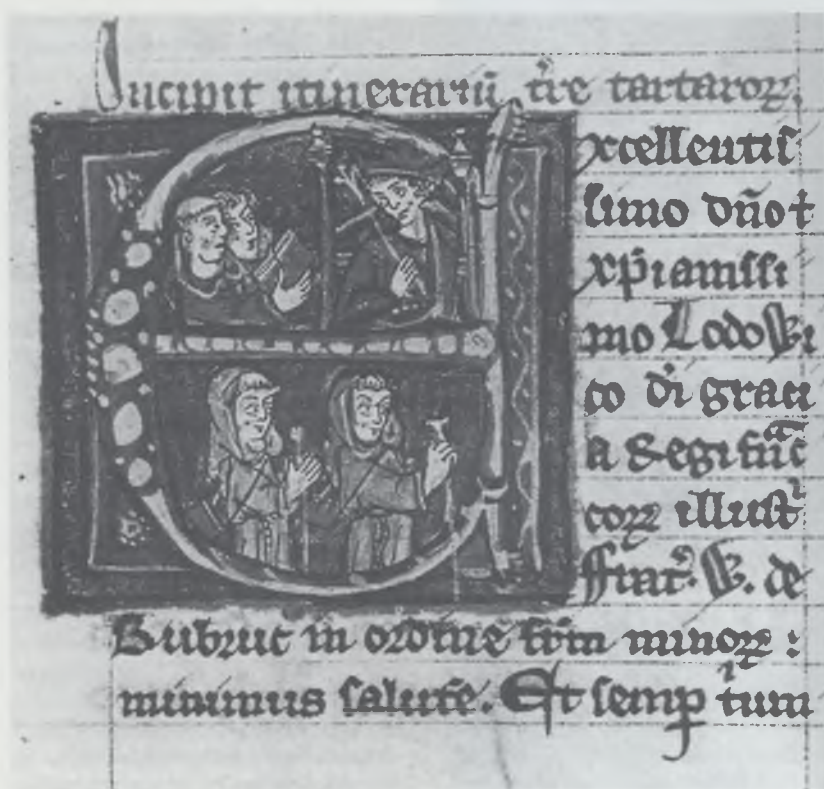
Onderstromen

Gelukkig is het niet nodig om het bij zo'n sombere visie op de gevolgen van de buiten-Europese contacten op de binnen-Europese samenleving te laten. Hiervoor stelde ik al dat culturele en maatschappelijke processen op de lange termijn nooit alléén één kant op gaan. Dat brengt ons op het punt van de dissonante ondertönen en tegenstromen. We moeten daarbij overigens niet denken aan in tijd of ruimte geïsoleerde groepjes dissidenten of subversieve subculturen, evenmin aan een weldenkende intellectuele voorhoede die hoog verheven boven de achterlijke massa een nobel en humaan gedachtengoed koesterde. Zo gaat dat met ideologische en mentale processen kennelijk niet, want de werkelijkheid was een stuk gecompliceerder.

Ik wil dat toelichten aan de hand van drie aspecten van de culturele en religieuze geschiedenis van de Centrale Middeleeuwen, waarin dergelijke tegenstromen in al hun verwarrende dubbelzinnigheid en complexiteit zichtbaar worden.

Aanpassing

Het eerste aspect is meteen het meest banale: dat van maatschappelijke of politieke realiteitszin, hier opgevat als het besef dat bij langdurig verblijf in een vijandige omgeving accommodatie aan de vijand van levensbelang is. Kruisridders in de *Outremer* begrepen al

Willem van Rubroek biedt zijn reisverslag aan aan koning Lodewijk de IX. Willem met een gezelschap op weg. (Initiaal uit het Rubroek-handschrift in Cambridge, bibliotheek van het Corpus Christi College.)

gauw dat aanpassing aan islamitische gewoonten een kwestie van overleven was, net zoals, omgekeerd, veel vorsten en edelen in Slavisch en Baltisch Oost-Europa inzagen dat ze maar beter christen konden worden en Duits - of zelfs Latijn - leren, wilden ze zich als elite kunnen handhaven. In zekere zin zou men dus kunnen zeggen dat het probleem van een 'etnische minderheid' zich na verloop van tijd altijd vanzelf oplost en dat is een geruststellende gedachte.

Relativering

Een hele stap verder wordt al gezet wanneer reizigers in den vreemde of minderheden zich niet alleen aanpassen omdat ze geen andere keus hebben, maar welbewust en uit vrije wil elementen uit andere culturen overnemen. Het impliceert namelijk het vermogen tot relativering van de eigen cultuur en de daarmee verbonden waarden.

Ik zou in dat verband kunnen wijzen op sommige reisverslagen uit de dertiende en veertiende eeuw, zoals het relaas van Willem van Rubroek van zijn reis naar de khan der Mongolen. Ook het

beroemde gefantaseerde verslag van de omzwervingen van Jan van Mandeville heeft die kwaliteit. Maar andermaal levert de *Outremer*, de wereld van de kruisvaardersstaatjes in het Nabije Oosten, de beste illustratie.

Volgens talrijke ooggetuigen konden westerse ridders en leden van de Arabisch-Turkse elite in Syrië en het heilige Land het meestentijds best met elkaar vinden. Kruisridders moesten er vaak hebben bijgelopen als Arabische sjeiks en tot beter wederzijds begrip maakten westerse christenen en moslims zich elkaars taal eigen. Het logische eindpunt van deze gemeenzaamheid was de erkenning dat in een multiculturele ruimte als het Midden Oosten plaats moest zijn voor iedereen en voor alle godsdiensten. Iemand die deze radicale conclusie durfde te trekken was keizer Frederik II - één van de kleurrijkste en meest enigmatische vorsten uit de middeleeuwse geschiedenis. Nadat hij in 1229 Jeruzalem via simpele onderhandeling terug in christelijke handen had gebracht, verklaarde hij tot ontzetting van de paus dat Jeruzalem een open

Een van de oudste afbeeldingen van Dante. Hij zou er zo uitgezien kunnen hebben.

stad diende te zijn waar de drie monotheïstische godsdiensten - jodendom, christendom en islam - vrijelijk en openlijk naast elkaar mochten worden beleden.

Waardering

Kan men dit alles nog opvatten als bijverschijnselen die zich tijdens expansie- en kolonisatiefasen wel vaker voordoen in grenszones en nieuw veroverde en bezette gebieden, iets anders wordt het wanneer van 'de ander', 'de vijand', positieve beelden worden opgenomen in eigen cultuuruitingen, zelfs als dat maar mondjesmaat gebeurt.

Tijdens de middeleeuwse expansiefase zien we de incorporatie van een positief vijandbeeld duidelijk haar beslag krijgen in literaire teksten bestemd voor hoofse milieus, anders gezegd, precies voor die maatschappelijke groep van waaruit al die gevoelens van vijandschap tegenover andersgelovenden en andersdenkenden omgesmeed werden tot een formidabel wapen van geweldadige bestrijding.

Dat is minder gek dan het lijkt. Er sprak respect uit voor de wijze waarop de vijand gestalte gaf aan idealen die men zelf hogelijk waardeerde.

Voor de West-Europese ridders waren dat fysieke kracht, moed in de strijd en dergelijke. Toonde de tegenstander op het slagveld die ook, dan kwam hem bewondering toe en was men zelfs bereid even te vergeten dat hij 'heiden'

was. Het appelleert aan een verschijnsel dat in militaire kringen vaker voorkomt en dat ik het majoor Karremans-syndroom zou willen noemen.

Overigens zouden we in dit verband ook subtieler kunnen redeneren om bij hetzelfde uit te komen. Hoe de vijand zich in werkelijkheid gedroeg, doet dan niet ter zake. Voor een literaire tekst die de bedoeling had de ridderidealen te verheerlijken, was het nodig dat de ridders die ten tonele werden gevoerd bijna gelijkwaardige tegenstanders hadden, zodat hun daden heroïsche proporties konden krijgen.

Maar hoe de relatie tussen literaire verbeelding en werkelijkheid hier ook lag, feit is dat sommige moslimleiders op den duur als 'lid van de club', zal ik maar zeggen, werden beschouwd. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de Koerdische emir van Syrië en Egypte Saladin (1138-1193), die in West-Europese ridderkringen openlijk en algemeen werd bewonderd. Dat dezelfde Saladin de ridderschap op de 'Horens van Hattin' drastisch had uitgedund, deed daaraan geen afbreuk - integendeel.

Christenplicht

Het derde aspect, tenslotte, is het meest ingewikkelde, maar misschien ook wel het meest interessante. Het voert naar wat voor sommigen wellicht een gewetensvraag is: hoe zat het nu in die tijd met de christelijke boodschap van naastenliefde en vrede? Heeft de Kerk - de Roomse Kerk, maar een andere was er toen niet in het Westen - zich met zijn kruistochten en meedogenloze repressie van ketters niet voor eeuwig gecompromitteerd?

Zó simpel ligt het natuurlijk niet. We zullen het denken en het handelen van de Kerk van toen moeten beoordelen in de context van toen. En in middeleeuws Europa werd de unieke waarheid van het christelijke geloof nu eenmaal als een axiomatische vanzelfsprekendheid beschouwd, net zoals, om wat anders te noemen, het gebruik van fysiek geweld onder veel méér omstandigheden als normaal werd geaccepteerd dan nu gelukkig het geval is. Daarbij is het overigens zo, dat de Kerk haar repressie doceerde en zeker niet willekeurig toepaste. Of het nu ging om het gebruik van geweld of het voeren van oorlog tegen ongelovigen of om hun bekering en hun 'volken-

kundige status', het zijn allemaal zaken waarover binnen de Kerk, door de pausen en hun adviseurs, maar ook door andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en geschoolde clerici diep en indringend is nagedacht.

Dat dit grondige overwegen tot genuanceerde standpunten heeft geleid, bewijst de richtinggevende visie die paus Innocentius IV (1243-1254) ten aanzien van de relaties tussen christenen en andersgelovenden formuleerde. Innocentius' uitgangspunt was de gedachte dat de paus als plaatsvervanger van Christus op aarde verantwoordelijk was voor het zielenheil van alle mensen, christelijk of niet. Om die verantwoordelijkheid tot gelding te kunnen brengen kwam hem zeggenschap over alle ongelovigen toe. Maar Innocentius achtte die zeggenschap toch niet onbegrensd. Hij accepteerde dat ongelovigen het ook niet konden helpen dat ze de Kerk van Christus niet kenden. Zolang zij zich echter aan de universele wetten van de natuur hielden - die immers door God in den beginne aan de mensheid waren gegeven - moest de paus zich niet in hun zaken mengen.

Dat klinkt overigens minder gematigd dan het lijkt, want het vereren van meer dan één god achtte Innocentius al in strijd met de wetten van de natuur. Toch meende de paus dat het zenden van missionarissen diende te volstaan om heidenen respect voor die wetten bij te brengen. Alleen als die het werken onmogelijk werd gemaakt, of ergens christelijke minderheden werden vervolgd, was geweld geboden. Bij dit alles beklemtoonde Innocentius dat uitsluitend de paus bevoegd was om tot geweld tegen ongelovigen op te roepen. Wilden de ongelovigen zich na missionering niet bekeren, dan was het alleen aan God zelf om daar op de Laatste Dag over te oordelen.

Deze denkbeelden zijn door alle gezaghebbende canonisten gevolgd, al legde de een sommige aspecten ervan wat strenger uit dan de ander. We mogen daarom dus best van het 'officiële standpunt' van de Kerk spreken. Als we bereid zijn de naar onze huidige begrippen onvoorstelbare arrogantie die eruit opklinkt, te negeren, verschijnt opnieuw die tegenstroom van tolerantie en begrip voor 'de anderen'. En de laatmiddeleeuwse canonisten stonden niet alleen. Dat geloof uitsluitend gebaseerd kon zijn op

innerlijke overtuiging - en het bekeren van ongelovigen derhalve alleen op overtuiging door gelovigen - was een algemene opvatting in juist die kringen die steeds kritischer tegenover de geinstitutionaliseerde Roomse Kerk en het pausschap stonden. We komen haar bijvoorbeeld tegen in de samenvatting die een van grootste politieke denkers uit de Middeleeuwen, Marsilius van Padova, kort voor zijn dood in 1342 van zijn hoofdwerk, de *Defensor Pacis*, maakte. 'Nergens blijkt uit de Heilige Schrift', zo schreef Marsilius, 'dat ongelovigen met geweld tot het christelijke geloof bekeerd moeten worden. En daaruit volgt dat overzeese expedities om ongelovigen met het zwaard te dwingen nooit onze goedkeuring weg kunnen dragen'.

Het opmerkelijke is dat ook de tolerantie van Marsilius maar weer betrekkelijk is. Want het had wél zijn goedkeuring, zo ging hij verder als het doel van een militaire expeditie tegen ongelovigen is om hen te dwingen het wereldlijke gezag van de Roomse koning en zijn volk te aanvaarden en hem belasting te betalen. Want dat zou, meende hij, bijdragen tot de vrede en rust onder alle 'burgers'. Hierin, in dit omineuze citaat - en niet in de opvattingen van de pausen - dient zich de Moderne Tijd met zijn nieuwe aanmatigheden aan, waaronder het idee dat westerlingen alles beter weten en de plicht hebben om de verworvenheden daarvan ook aan de rest van de wereld op te leggen.

Een wijze les

De indruk die we zo uiteindelijk krijgen van de gevolgen van de westerse ontmoetingen met de wereld daarbuiten, is er een van complexiteit en tweeslachtigheid. Die bestonden niet alleen op het niveau van de Latijnse christenheid in haar geheel; men vindt ze óók verenigd in het individu.

Wat het laatste aangaat, volsta ik met te verwijzen naar één van de belangrijkste literaire teksten die in de West-Europese Middeleeuwen zijn geproduceerd, een tekst ook waarin zich het wereld- en mensbeeld van de auteur glashelder aftekenen: de *Divina Commedia* van de Florentijnse dichter Dante Alighieri (1265-1321).

Alle boven- en ondertonen die ik ter sprake heb gebracht, komen in dit werk samen. Ten eerste is de structuur,

of eigenlijk 'architectuur', van de *Commedia* rechtstreeks geïnspireerd door een Arabische literaire tekst, de *Mir'ag* (letterlijk: 'Ladder'), waarin een mystieke reis van de profeet Mohammed door hemel en hel wordt beschreven. Maar vervolgens spreekt Dantes ambiguïteit ook uit de plaats die hij een aantal prominente figuren uit de islamitische wereld toewijst in de hel - in de hemel hadden ze uiteraard niets te zoeken.

De Profeet zelf zit diep onderin de hel-leput waar hij op verschrikkelijke en exemplarische wijze wordt gestraft voor de zonde van het zaaien van tweedracht. Niet ver van hem vandaan bevindt zich paus Bonifatius VIII, 'de vorst van de nieuwe farizeeërs (...) die oorlog voerde niet tegen Saracenen of joden, maar tegen christenen', in de woorden van Dante. Maar de grote Arabische filosofen Avicenna (Ibn Sina) en Averroës (Ibn Rosjd) bevinden zich, net als Saladin, in de Limbo, een speciale zone bovenin de hel voor goede en verdienstelijke individuen die de pech hadden dat ze vóór Christus' komst op aarde leefden en dus niet gedoopt konden zijn. De bewoners worden dan ook niet fysiek gestraft; ze moeten alleen Gods aanwezigheid ontberen.

Dat deze deugdzame moslims hier zijn geplaatst is natuurlijk opmerkelijk, want ze leefden allemaal lang na Christus' dood en hadden best christenen kunnen zijn. Dante maakt dus een duidelijk statement: de ene moslim is de andere niet en vooral: er zijn - naast een heleboel slechte - óók goede moslims. De *Divina Commedia* toont de Europese wereld waarin Dante leefde onverhuld in al zijn innerlijke verscheurdheid, gewelddadigheid en slechtheid. Maar uiteindelijk, dat is de wijze les die Dante ons leert, wordt de kwaliteit van het bestaan op aarde gemaakt door de individuele mensen die er leven. En daarvan zijn er, binnen 'onze' Europese wereld en daarbuiten, in alle morele soorten en maten.

En zo ben ik uitgekomen bij een wijze les uit de Middeleeuwen die in elke klas kan worden verkocht.

Literatuur

• Overzichtswerken periode 1150-1350

Malcolm Barber, *The two cities. Medieval Europe 1050-1320* (Londen 1992)

Friedrich Heer, *The medieval world.*

Europe 1100-1350 (New York 1961 en vele herdrukken)

John H. Mundy, *Europe in the High Middle Ages, 1150-1309* (Londen/New York 1991²)

• Monografieën

Robert Bartlett, *The making of Europe. Conquest, colonization and cultural change 950-1350* (Londen 1993)

Benjamin Kedar, *Crusade and mission. European approaches towards the Muslims* (Princeton 1984)

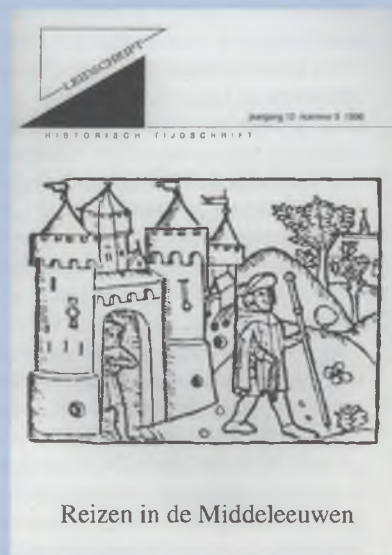
R.I. Moore, *The origins of European dissent*

W. Montgomery Watt, *The influence of Islam on medieval Europe* (Edinburgh 1972)

James Muldoon, *Popes, lawyers and infidels. The church and the non-Christian world, 1250-1550* (Philadelphia 1979)

Norbert Ohler, *The medieval traveller* (Woodbridge 1989)

Reizen in de Middeleeuwen, M.-C. Le Bailly, P.C.M. Hoppenbrouwers red. (Leiden 1996) themanummer van *Leidschrift*, jaargang 12-3)

• Citaten

Ontleend aan:

Marsiglio of Padua. *Writings on the Empire. 'Defensor minor' and 'De translatione imperii'*, Cary J. Nederman ed. (Cambridge 1993);

Dante Alighieri, *Divina Commedia*, Natalino Sapegno ed. (Florence 1968²)